OLAF VAN NIMWEGEN

WILLEM V

De laatste stadhouder van Nederland

1748 • 1806

2023 Prometheus Amsterdam

Deze publicatie is mogelijk gemaakt door een subsidie van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

het Prins Bernhard cultuurfonds

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Olaf van Nimwegen
Omslagbeeld *Willem v (1748-1806), prins van Oranje-Nassau,* Rijksmuseum Amsterdam
Omslagontwerp Suzan Beijer
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4821 8

I

De van de hemel afgesmeekte (1748-1759)

[H]et huuwlijk van Uwen Doorluchtigen vader met Haare Koninglijke Hoogheid tot hiertoe bijnaa twaalf jaaren lang van eenen prinse ongezegend ... gebleven, en al de hope van Nederland, het Huis Oranje geene mannelijke erven hebbend, gevestigd ... op die beminnenswaardigste Karoline, Mevrouwe Uwe Doorluchtige Zuster, zie, daar kwaamt Gij.

Prof. Andries Weis (1713-1792), 'Akademische redenvoering' ter ere van Willems meerderjarigheid, 15 april 1766

Zorg voor mijn jongen Willem.

Laatste woorden toegeschreven aan Willem IV op zijn sterfbed, 22 oktober 1751[1]

Willems ouders: Willem IV en Anna van Hannover

Begin achttiende eeuw hing het voortbestaan van de Oranjedynastie aan een zijden draad. De kinderloze Willem III had weliswaar zijn neef de Friese erfstadhouder Johan Willem Friso (1687-1711) uit het Huis van Nassau-Diez tot zijn enige erfgenaam aangewezen – diens grootmoeder Albertine Agnes (1634-1696) was een dochter van Frederik Hendrik – maar titel en erfenis van de in 1702 overleden stadhouder-koning werden betwist door Frederik I van Pruisen (1657-1713), een zoon van Louise Henriëtte (1627-1667), de oudere zuster van Albertine Agnes. Johan Willem Friso verdronk in juli 1711 in het Hollands Diep. Zijn weduwe, de hoogzwangere Maria Louise van Hessen-Kassel (1688-1765) – in Friesland bekend gebleven on-

der haar bijnaam Marijke Meu –, was een jaar eerder bevallen van een dochter, maar om de titel Prins van Oranje voor het Huis van Nassau-Diez te kunnen behouden was een zoon nodig. Die kwam er: op 1 september 1711 beviel zij van een jongetje dat de namen kreeg Willem Karel Hendrik Friso. De Friezen stelden de boreling onmiddellijk aan tot stadhouder met zijn moeder als voogdes. In 1718 deden de Groningers dat ook en vier jaar later volgden de Geldersen. Zijn aanstellingen waren eervol maar gingen gepaard met beperkende instructies zodat het maar de vraag was of voor hem na het bereiken van de meerderjarigheid een vooraanstaande rol binnen het staatsbestel van de Republiek was weggelegd. De overeenkomst die zijn moeder in 1732 met Berlijn wist te bereiken over de erfenis van Willem III was daarom van grote betekenis om hem een betere uitgangspositie te kunnen geven. De Pruisische koning erkende Willem IV, de naam waaronder Willem Karel Hendrik Friso voortaan door het leven ging, als Prins van Oranje – in feite een loze titel sinds Lodewijk XIV het prinsdom had geannexeerd, maar als strijdkreet nog steeds van grote waarde – en daarnaast stond hij aan hem het leeuwendeel van de onroerende goederen af die hij uit de erfenis van Willem III had ontvangen: onder andere Huis ten Bosch en Huis Rijswijk. Willems stijging op de statusladder stelde hem in staat een koninklijke prinses als bruid te kiezen. Zijn huwelijk in 1734 met de 'Princess Royal', de oudste dochter van de Britse koning George II (1683-1760), onderstreepte zijn ambitie om in de voetsporen van de Hollandse stadhouders te treden, maar ook de waarde die het Huis van Hannover aan een dynastieke alliantie met de Oranjes hechtte.

In 1714 was koningin Anna Stuart zonder nageslacht overleden en was de kroon van de verenigde Engelse en Schotse koninkrijken overgegaan op een verre nazaat in de persoon van de keurvorst van Hannover, Georg (1660-1727), hoofd van het Huis van Brunswijk-Lunenburg. De troonsopvolging door de nieuwe dynastie werd echter betwist door de zoon en aanhangers van de in 1688 door Willem III verdreven katholieke koning Jacobus II Stuart (1633-1701), de vader van de overleden koningin. De Republiek had de protestantse successie in Groot-Brittannië gegarandeerd, maar George II vond dat nog niet genoeg. Om de dreiging die van de Pretendent en de jakobieten uitging te kunnen neutraliseren achtte hij een familiealliantie met de Oranjes noodzakelijk. Met Willem IV als schoonzoon wilde hij de Britten duidelijk maken dat hij pal stond voor de verworvenheden van de 'Glorious Revolution' van 1688/1689. Het huwelijk van de 24-jarige Willem IV en de een jaar oudere Anna vond in maart 1734 in Londen plaats. Bruid en bruidegom pasten goed bij elkaar. Op het

uiterlijk van beiden was het nodige aan te merken. De prins werd omschreven als een gebochelde dwerg met een zwakke gezondheid, terwijl Anna's gezicht vol littekens zat van de kinderpokken, de levensbedreigende ziekte waarmee zij in 1720 besmet was geraakt.[2] Willem IV compenseerde zijn lichamelijke gebreken echter ruimschoots met zijn vriendelijkheid, opgewekte humeur en intellectuele nieuwsgierigheid.

> De oogen, die groot en blaauw waren, stonden hem doordringend en leevendig. Hij droeg bruin lang hoofdhair. [...] Luiden in deeze of gene weetenschap uitsteekende, bejegende hij altoos met agtinge... Sterk boven maate was hij van geheugen.

Behalve Nederlands sprak Willem IV 'vaardiglijk' Latijn en de moderne talen Frans, Engels en Duits. Ook in wiskunde (meetkunde) was hij 'niet onbedreeven' en hij had een grondige kennis van geschiedenis en theologie.[3] Anna had onder leiding van haar gouvernante Jane Martha Temple gravin van Portland (1672-1751) – de tweede echtgenote (1700) van de tot Engelsman genaturaliseerde Hollandse edelman Hans Willem Bentinck (1649-1709), de boezemvriend van Willem III – een intellectuele en culturele opvoeding gekregen die passend was voor een kroonprinses. Naast Engels en Duits kon zij zich ook redden in het Frans en Italiaans, maar ze zou nimmer Nederlands leren spreken of schrijven. Ook had zij les gekregen in geschiedenis, aardrijkskunde en schilderen. Haar grote passie was muziek: zij zong en kon uitstekend klavecimbel spelen. Zij had dan ook een uitzonderlijk goede muziekdocent gehad: de componist en orgelvirtuoos Georg Friedrich Händel (1685-1759). Haar vader en moeder hadden haar vrijgelaten om met Willem IV te trouwen of niet. Anna had voor hem gekozen, omdat ze als getrouwde vrouw een eigen leven zou kunnen leiden. Ze was bovendien al op een leeftijd dat als ze langer wachtte niemand meer met haar zou willen huwen en zij de rest van haar leven in de schaduw van haar jongere zussen zou moeten blijven. Van karakter was Anna onzeker, wat zij probeerde te compenseren met hooghartigheid. Na haar veertigste kreeg zij te maken met ernstige gezondheidsklachten – een te langzaam werkende schildklier en waterzucht – waaraan zij in januari 1759 zou overlijden.[4]

Willem IV en Anna konden het goed met elkaar vinden. Voor het veiligstellen van de toekomst van het Huis van Oranje en Nassau waren echter kinderen nodig. Een reeks miskramen stemde de prinsgezinden somber. De geboorte op 23 februari 1743 van een levensvatbare dochter, Wilhelmi-

na Carolina, gaf hoop dat er ook nog een zoon zou volgen, maar toen Willem IV in april 1747 plotseling in het centrum van de macht kwam te staan, was deze verwachting nog niet uitgekomen. Sinds 1744 was de Republiek actief betrokken bij de verdediging van de erfenis van de jonge Habsburgse vorstin Maria Theresia, die na haar troonsbestijging in 1740 door Pruisen, Beieren, Frankrijk en Spanje was aangevallen: de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). De Nederlanders vochten sinds 1744 samen met de Britten en de Oostenrijkers tegen de Fransen in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsdom Luik. De geallieerden wisten deze gebieden niet te behouden. Na drie oorlogsjaren waren zij tot op het grondgebied van de Republiek teruggedreven. In april 1747 vielen de Fransen Staats-Vlaanderen binnen. De aanval was bedoeld om de regenten zo veel schrik aan te jagen dat zij akkoord zouden gaan met een afzonderlijke Frans-Nederlandse vrede, maar in de Republiek was de herinnering aan het Rampjaar nog zo levendig, dat er in Zeeland paniek uitbrak. De bevolking verwachtte alleen nog redding van een stadhouder. Op 28 april 1747 droegen de Staten van Zeeland het stadhouderschap op aan Willem IV. De inwoners van de nog overgebleven drie stadhouderloze gewesten – Holland, Utrecht en Overijssel – eisten van de regenten dat zij het Zeeuwse voorbeeld volgden. Op 1 mei omsingelde het 'gepeupel' de vergaderzaal van de Staten-Generaal, 'wilde met gewelt daer indringen en schold de leeden uyt voor landverraders'. Twee dagen later benoemden de Staten van Holland en Utrecht Willem IV tot stadhouder. Overijssel volgde op 10 mei. Willem IV kreeg in één keer alle politieke en militaire bevoegdheden opgedragen die Willem III zichzelf tussen 1672 en 1675 had toegeëigend. Willem graaf Bentinck van Rhoon (1704-1774), de leider van de prinsgezinden in Holland en de oudste zoon van Anna's gouvernante, vond dit echter nog niet genoeg. Hij wilde dat Willem IV een wetsverzetting doorvoerde, dat wil zeggen dat de prins de vroedschappen zuiverde van staatsgezinde regenten. De prinsgezinden in Gelderland, Utrecht en Overijssel sloten zich bij zijn oproep aan en eisten bovendien dat de regeringsreglementen weer van kracht zouden worden. Nadat deze provincies in 1673 en 1674 op de Fransen waren heroverd had Willem III zich als prijs voor hun hernieuwde toelating tot de Unie van Utrecht tot stadhouder met speciale volmachten laten benoemen. De extra bevoegdheden hadden hem en zijn medestanders in staat gesteld de besluitvorming in de Staten van Gelderland, Utrecht en Overijssel naar hun hand te zetten.[5]

Willem IV nam Bentincks harde lijn slechts gedeeltelijk over. Hij was niet van plan zich in een positie te laten manoeuvreren waardoor hij van

één groep in de Republiek afhankelijk zou worden en was daarom zeer terughoudend met het toepassen van een wetsverzetting. Met het oog op de onzekere toekomst van zijn huis was dat ook wel zo verstandig. De 37-jarige Anna was bij het begin van de zomer weliswaar opnieuw in verwachting, maar met uitzondering van de geboorte van Carolina in 1743 waren haar andere zwangerschappen treurig geëindigd.[6] De vooruitzichten voor een gelukkige afloop van haar zevende zwangerschap waren dus niet goed. Bovendien was het onzeker of de boreling een jongetje zou zijn en ook of hij zijn kindertijd zou overleven. Om de toekomst van zijn huis veilig te stellen wilde Willem IV daarom de ambten van stadhouder en opperbevelhebber erfelijk maken in het Huis van Oranje en Nassau en dat zowel in de mannelijke als de vrouwelijke lijn. Hij achtte het echter niet verstandig om de constitutie te veranderen zonder zich van een breed draagvlak in de samenleving te hebben verzekerd. Hij ging daarom akkoord met de herinvoering van de regeringsreglementen en ook in Zeeland, Friesland en Groningen liet hij zich uitgebreidere bevoegdheden geven, maar hij sloot de staatsgezinden niet uit. Een verzoenende opstelling sloot ook goed aan bij zijn karakter. Hij gruwde ervan dat de Britten hem de 'prince of the mob' ('vorst van het gepeupel') noemden,[7] alsof hij zijn aanstelling tot Eminent Hoofd niet vrijwillig en legitiem uit handen van de soevereinen (de gewestelijke Staten) had ontvangen, maar had laten afdwingen door prinsgezinde knokploegen. Willem IV wilde bovenal aardig worden gevonden.[8] 'In 't gemeen neigde hij meer tot het gebruiken van zagte dan van strenge middelen om zijne oogmerken te bereiken.'[9] Willem IV had de medewerking van de ervaren staatsgezinde regenten ook om een andere reden hard nodig. De oorlog verliep niet naar wens. In september 1747 veroverden de Fransen na een zware belegering Bergen op Zoom. De geboorte van een erfprins op 8 maart 1748 kwam dan ook geen moment te vroeg om bij de Nederlanders de moed erin te houden.

Anna's zevende bevalling vond plaats in een van de bovenkamers van het in 1914 voor de aanleg van een trambaan gesloopte Quartier Albemarle. Deze ten tijde van Willem III gebouwde woning van Arnold Joost van Keppel, graaf Albemarle (1669-1718), een gunsteling van de stadhouder-koning, stond haaks op het Stadhouderlijk Kwartier, de door de Staten van Holland onderhouden ambtswoning van de stadhouders in de westelijke vleugel van het Binnenhof. Oorspronkelijk diende het Stadhouderlijk Kwartier ook echt als woning – prins Maurits bijvoorbeeld woonde in de naar hem genoemde toren – maar Willem IV en Anna gaven de voorkeur aan het meer huiselijke Quartier Albemarle. Het Stad-

houderlijk Kwartier moest bovendien nodig worden gerenoveerd om het weer geschikt te kunnen maken voor audiënties en ceremoniële gebeurtenissen, want tijdens het tweede Stadhouderloze Tijdperk had er amper onderhoud plaatsgevonden. Tegelijk met de opknapbeurt werd begonnen met de bouw van een kleine muziekzaal en galerij die het Quartier Albemarle met de ambtelijke vertrekken in het Stadhouderlijk Kwartier moest verbinden.[10]

De geboorte van Willem v (8 maart 1748)

Willems verlossing verliep voorspoedig. Dankzij de brieven van Pieter Benjamin de Beaufort (1688-1777), een lid van de Nassause Domeinraad, beschikken we over details van de bevalling en de gezondheid van moeder en kind kort vóór en ná de geboorte. De 7de maart wees nog niets erop dat Anna binnenkort zou baren. De Beaufort was onder de druk van haar 'frische gestalte in desen haaren toestand'. Anna gaf audiëntie en 's avonds zat zij aan bij het souper. Kort na middernacht moeten de weeën zijn begonnen. Om één uur 's nachts stond zij van tafel op en slechts twee uur later bracht zij een 'soo dierbaaren erfgenaam ter wereld'. Diezelfde middag nog ging De Beaufort naar het kabinet van de stadhouder en feliciteerde hem met de geboorte van de 'jongen graeff van Buuren'. Willem iv bedankte hem hiervoor met 'sijne gewoone vriendelijke uyttingen'.[11] De ouders waren zo blij met hun gezonde zoon dat toen De Beaufort een week later op kraamvisite kwam, de prinses hem toestond aanwezig te zijn bij het verschonen van Willems luier.

> Ik had vervolgens het geluk van dien dierbaren prins soo naackt als geboore was op het nabijste, nevens zijn doorluchtigsten heer vader (die zelven nogh niet soo nauwkeurigh bevoorens had gedaan), te besien. Konnende betuygen dat nooyd soo schoon, fris als welgemaakt kind met mijn oogen heb aanschou[w]d, sooals die Hooge Persoonen bij herhaalinge nevens mij met dankzegginge moesten betuygen.[12]

Anna had zich voorgenomen haar zoon zelf de borst te geven. Dit was toen nog niet gebruikelijk bij kinderen uit vorstelijke of voorname gezinnen. Onder invloed van de Verlichting begon daarin echter verandering te komen. Om onbekende redenen heeft Anna haar zoontje maar korte tijd zelf borstvoeding kunnen geven. De Duitse hoogleraar Johann Beckmann

Allegorische voorstelling van de geboorte van Willem v op 8 maart 1748.
(Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-1878-A-902)

(1739-1811) hoorde tijdens een bezoek aan Den Haag in 1762 dat de schoonzuster van Arnout Vosmaer (1720-1799), de directeur van de natuurkundige verzameling van de erfstadhouder, 'de tegenwoordige Prins van Oranje [als baby heeft] gezoogd'.[13] Het is niet zeker of dit klopt. De historicus Yme Kuiper zegt dat Sara Adel van Huls (1718-1793) als min van de boreling werd aangesteld. Sara was de echtgenote van de Friese regent en dichter jonker Onne Zwier van Haren (1713-1779), een vertrouweling van Willem IV.[14] Dit zou goed kunnen, want vier maanden voor Willems geboorte was Sara's zwangerschap gelukkig geëindigd met de geboorte van haar zoon Duco (6 november 1747-1801).

De eerste grote gebeurtenis in Willems leven vond plaats op 11 april 1748 toen hij in de Grote of Sint-Jacobskerk van Den Haag werd gedoopt. Predikant Ludovicus Timon Pielat (1691-1750) maakte toen ook zijn naam of-

Willem wordt door zijn vader Willem IV ten doop gehouden in de Grote Kerk van Den Haag op 11 april 1748. (Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-50.788)

ficieel bekend: Willem.[15] In de literatuur wordt de prins ook wel Willem Batavus genoemd. Waar die bijnaam vandaan komt is niet duidelijk. In de correspondentie en stukken van tijdgenoten ben ik hem niet tegengekomen en ik gebruik hem daarom ook niet. Als kroon op de feestelijke doopceremonie vereerden de Staten-Generaal, de Staten van Holland, Zeeland en Friesland, de stadsbesturen van de voornaamste Hollandse steden en de Gelderse keizersstad Nijmegen de dopeling met royale pillegiften. De geschonken geldsommen leverden jaarlijks 35.800 gulden aan rente op.[16]

Bij alle feestvreugde zou bijna worden vergeten dat het nog steeds oorlog was. Uitgerekend op de dag van Willems doop sloegen de Fransen het beleg voor Maastricht. Terwijl de Franse kanonnen bulderden probeerden de diplomaten in Aken een vredesverdrag tot stand te brengen. De 30ste april bereikten de vertegenwoordigers van Frankrijk, Groot-Brittannië en de Republiek een voorlopig akkoord. Het beleg van Maastricht ging weliswaar nog verder – de vesting zou op 10 mei capituleren – maar de Oostenrijkse Successieoorlog was de facto afgelopen.[17] Terugblikkend jubelde de schrijfster en dichteres Elizabeth (Betje) Wolff-Bekker (1738-1804) ter gelegenheid van Willems zestiende verjaardag op 8 maart 1764:

Uw Vader, pas aan 't roer gestaan
Van 't zinkend staatsschip, of het onweer is verdwenen;
Hij stuurt het aan behouden ree.
God keurt het goed, door in één jaar ons te verlenen,
Een Erfprins, en den Vree.

Bentinck dringt aan op de instelling van een stadhouderlijke raad – de hertog van Brunswijk wordt benoemd tot legeronderbevelhebber – Willem IV verwerft twee keizerlijke privileges (1749-1750)

In het voorjaar van 1748 hadden alle provincies ingestemd met het erfelijk maken van het stadhouderschap in het Huis van Oranje en Nassau en dat zowel in de mannelijke als de vrouwelijke lijn. Tegelijk was vastgelegd dat als Willem IV tijdens de minderjarigheid van zijn kinderen 'iets menselijks' overkwam – een mogelijkheid waarmee met het oog op zijn zwakke gezondheid ernstig rekening gehouden moest worden – Anna, de 'Vrouwe Moeder', 'als voogdesse van dezelve minderjarigen ... onder den tytel van Gouvernante' de politieke en militaire functies van de toekomstige stadhouder of stadhouderesse zou waarnemen.[18] Bentinck vond dit echter nog niet voldoende om te kunnen garanderen dat het erfstadhouderschap de door hem voorziene functie van aandrijver van de binnenlandse besluitvorming, het defensiebeleid en de buitenlandse politiek van de Republiek zou kunnen blijven vervullen. Hij betwijfelde namelijk of de verantwoordelijkheden niet te zwaar waren om door Willem of Anna alleen te worden gedragen. In een uitgebreide memorie die hij in maart 1749 aan de prins en prinses overhandigde drong hij daarom aan op de oprichting van een stadhouderlijke raad naar het voorbeeld van de Britse 'closet', de benaming voor de vertrouwelijke bijeenkomsten van de koning met zijn belangrijkste ministers in zijn privékabinet. Voorkomende zaken en beleidsvoorstellen zouden eerst door een kleine groep vertrouwelingen worden voorbereid om vervolgens in de stadhouderlijke raad te worden besproken, waarna Willem IV of Anna in haar rol van gouvernante de uiteindelijke beslissing zou nemen, aldus Bentinck. Voor de vlotte afhandeling van de genomen besluiten in de gewestelijke Staten zouden in de provincies prinselijke vertrouwensmannen moeten worden aangewezen. In de historische literatuur worden die vaak aangeduid als luitenant-stadhouders, maar dat was geen officiële functie.